

Dayanışmanın Kozmolojisi: Whitehead ile Deneyimin Potansiyel Doğası Üstüne bir Deneme

[Cosmology of Solidarity: An Essay on Thepotential
Nature of Experience *with* Whitehead]

Sercan Çalci

Doktora öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi / Felsefe Bölümü
sercan.calci@yahoo.com

ÖZET

Alfred North Whitehead, *Process and Reality*'de süreç metafiziğinin en önemli bileşenlerinden birisi olan deneyim kavramını Kartezyen köklerinden sökerek yeni bir ufka taşır. Deneyim, yalnızca bilinçli varlığın bir nesneyi deneyimlemesine indirgenemez; deneyim bilinci önceler, bilinç deneyimi değil. Öyleyse deneyim, yalnızca insan varlığının rasyonel deneyimine ve niteliklerden, tözlerden kurulu bir evrendeki özne-nesne mantıksal formuna indirgenemeyen aktüel bir dünya içerisinde düşünülmelidir. Aktüel dünya, varlıkların töz-nitelik ve özne-nesne ikiliği üzerinden işlediği bir dünya değildir; o, her aktüel varlığın birbirini deneyimlemeye açık olduğu oluş süreçlerinden meydana gelir. Her aktüel varlık bir diğerini deneyimlemeye yönelik bir potansiyel barındırır ve bu da aktüel varlıkların bir aradılığı anlamına gelen nexus (bağlantı noktası) düzlemi içerisinde mümkündür. Nexus, biri toplumsal diğeri toplumsal-olmayan iki eğilim taşır ve toplumsal eğilimleri içerisinde aktüel varlıklar bir toplumun bireyleri gibi kimi ortak yanlar ile örgütlenerek toplumlar oluştururlar ya da yeni bir örgütlenme için varolanı dağıtarak süregiden kaosa katılırlar. Ancak toplum ve kaos birbirine paralel ve asla değmeyen iki çizgi gibi değil, birbirini çaprazlayan birbirinin içine geçen çizgiler gibi düşünülmelidir. Her örgütlülüğün içerisinde kaotik olan barınır ve saf bir kaos da mümkün değildir; bu bakımdan her kaosa da örgütlülükler sızar. Whitehead'in

kozmojisinin sırrı kaos ve toplumsallık açısından evrenin kendisini örgütleyişinin öyküsünü deneyimin potansiyellerini dışlamadan anlatabilmesidir: Dayanışmanın kozmojisini ya da kozmojik dayanışma.

Anahtar Sözcükler: Süreç, deneyim, aktüel varlık, benli nesne, gerçek potansiyel, Tanrı, dünya, toplum, nexus, fark, olay, bedenle ilgili.

ABSTRACT

In *Process and Reality*, Alfred North Whitehead introduces a new horizon to the concept of experience, that is one of the most significant components of the process metaphysics, by disassembling its Cartesian roots. The concept of experience cannot be reduced to being experienced of an object by a conscious being. Unlike consciousness, experience precedes consciousness. Thus the concept of experience must be thought in an actual world that cannot be reduced neither to the rational experience of human being nor the logical form of subject-predicate in a universe constructed by substances and qualities. Actual world doesn't function in a substance-quality or subject-predicate form but it consists of the processes of becoming in which each actual entity is open to experience each other. Each actual entity has a potential intended to experience the other which is possible on the plane of nexus that means the togetherness of actual entities. Nexus bears two inclination in itself, one is social and other is non-social. In their social tenderness actual entities may form societies by organizing around some common characteristics likewise the members of a society or they may join the current chaos by dismantling the established organization for a new one. But the society and chaos cannot be thought in the sense that they are parallel lines cannot touch one another, rather they are transversing, intertwining lines. All organizations bear chaos in itself and there is no pure chaos; in this respect organizations leak to the chaos. The mystery of Whiteheadian cosmology is its ability to tell the story of the universe organizing itself in terms of chaos and society without excluding the potentialities of experience: cosmology of solidarity or cosmological solidarity.

Keywords: Process, experience, actuality, eternal object, real potential, god, world, society, nexus, difference, event, witness of the body.

Evren, vitrinlerinde örnekler olan bir müze değildir.

A. N. Whitehead

GİRİŞ

Allegro

Evren, olmuş bitmiş şeylerin bir sergisi değil, olduğu gibi olan her şeyin ya da olguların bir toplamından da ibaret değil. Evren, sürecin kendisi Whitehead'e göre, içerisinde sonsuz sayıda minör süreçlerin birbirinin içerisine geçip geliştiği bir yenilenme süreci. Evren bir müze değil; gören ile görülenin aşılabilir mesafesi de özne ile nesne arasındaki o birkaç yüzyıllık uyum mitolojisi de sürecin bakış açısından sahip oldukları tüm tarihsel imkânları yitirmiş görünüyor. Evren, modern insanın görmeye ve işaretlemeye dayalı yaklaşımı ve gramerin dondurucu perspektifinden potansiyellerini yitirmiş hareketsiz bir yığın gibi görünse de tüm gösterge ekonomilerinin ve gramatik özlerin ardında, içerisinde evrenin sürekli bir yenileşme atılımı gibi anlaşılabilirliği bir düşüncenin imkânları düşünmek Whitehead açısından zorunlu bir girişim. Bu yüzden içerisinde yeni olanın mümkün olduğu yaratıcı bir düşünce, *mümkün* olduğundan çok *potansiyel* bir yoğunluk olarak deneyimlenebilir.

Bir müze ziyaretçisinin vitrinlerin ardında gördüğü şeyler, birbirlerinden, onu görenden ve belki de en önemlisi kendi tarihsel olay güzergâhından yalıtılmış halde bir tür ölüme terk edilmiş durumda. Ziyaretçinin yaşayabileceği deneyim potansiyeli müzenin mesafe rejimine tabi kılınmış olsa da müze, kendi özgül süreçleri bakımından düşünülebilir. Müze aktüel varlıkların bir aradılığıdır bu açıdan. Görenin aynı zamanda görülen olduğu, özne ile nesneyi ayıran vitrin camlarının içeriden kırıldığı bir aktüel dünyayı betimler Whitehead. Ancak gerçeklik, aktüel varlıklara aşkın bir başka varlık kipine gönderme yapmak yerine onların oluşumlarında ve öz-yaratımlarındaki potansiyel yoğunluk düzlemleriyle ontolojik anlamını bulabilir. İşte bu ontolojik açıyı görmezden gelen ve bir meta-dil kurmaya çalışan bilimsel ve felsefi girişimler, tek bir müzenin nasıl aktüelleştiğini görmek yerine artık örnekleri sergileyen bir müzeyi değil de müzeleri sergileyen evrensel bir müze kurma denemelerindeki

hayal kırıklığını felsefe sahnesine taşırlar. Whitehead'in süreç felsefesi bu hayal kırıklığını aktüel varlıkların organik ilişkileri içerisinde kurulan, aktüelleşmekte olan bir evren düşüncesiyle aşmaya girişir. Müze yıkılmış ve filozof kavramların sergisini dağıtmıştır. Kavramlar birer organizmaya dönüşmüştür, deneyim potansiyellerinin gerçek birer ifadesine.

Aşağıdaki kavramlar Whitehead'in *Process and Reality*'de gösterdiği kavram yaratma sanatının ürünleridir.

Aktüel Varlık (Actual Entity): Aktüel varlık, deneyim kapasitelerini geliştirebilen ve kendi örgütlenme ilkesini içerisinde taşıyan gerçek varlıklardır. Bir aradalık ve bireyleşme *ile* sürecin açık ifadeleri olarak Whitehead kozmolojisinin atomlarıdır.

Aktüel varlıklar-ayrıca aktüel durumlar (actualoccasions) olarak da adlandırılırlar- dünyanın kendilerinden oluştuğu nihai gerçek şeylerdir. Aktüel varlıkların ardında bulunabilecek daha gerçek bir şey yoktur. Aralarında farklılıklar gösterirler. Tanrı, bir aktüel varlıktır... Nihai olgular da benzer şekilde aktüel varlıklardır ve bu aktüel varlıklar deneyimin damlalarıdır, karmaşık ve birbirine bağlı (Whitehead, 1979, s. 19).

Bengi Nesne (Eternal Object): Bengi nesnelere, evrenseldir, "yuvarlaklık" ya da "mavilik" türünden bir bengi nesne, değişimin dışında gibi görünse de o, ancak bir aktüel varlıkla ilişki içerisinde potansiyelini aktüalize eder. Bu saf potansiyeller, *Tanrı'nın ilksel doğasını (God's primordial nature)* oluşturur. Tüm potansiyeller Tanrı'dadır ya da Tanrı¹ tüm bu

---

¹Whitehead'in *Process and Reality*'de sunduğu Tanrı kavramı **tektanrılı** dinlerin Tanrı anlayışıyla benzerlik göstermez. Whitehead, Tanrı kavramından saf potansiyellerin bütünü ve evrenin yaratıcı gelişiminin kaynağı olarak söz eder. Tanrı, kozmoloji denemesinin kalbidir ve onun ritmi aktüel varlıkların aktüel dünyasındaki yenilik potansiyelleriyle atar. Whitehead, Tanrı kavramıyla dinsel olandan çok daha geniş bir bağlama, kozmolojik bir sürece işaret eder: "Tanrı kavramı dinsel duygulanıştaki temel bir **ögedir**. Ancak tersi doğru değildir; dinsel duygulanış kavramı, Tanrı kavramının evrendeki işlevi içerisinde temel bir **öge** değildir." (Whitehead, 1979, s. 207).

potansiyelerde. Ancak *Tanrı'nın nihai doğası (God's consequent nature)* aktüel varlıkların oluş süreçleriyle meydana gelir, bu açıdan bengi nesnelerin aktüel varlıklara katılması ya da girmesi süregiden aktüelleşmenin yapısını oluşturur. Tanrı'nın ilksel doğasından nihai doğasına yönelik her sıçrama bir yaratımı ve yeniliği beraberinde getirir.

Bir bengi nesne, aktüel varlıkların oluş sürecine “girme” potansiyelleri bakımından betimlenebilir yalnızca ve onun çözümlenmesi sadece diğer bengi nesnelere açığa çıkarır. O, saf potansiyeldir (Whitehead, 1979, s. 23).

Katılma-Girme (Ingression): Bengi nesnelerin aktüel varlıklarla ilişkilerini niteleyen bir kavram. Katılma-girme, deneyimin kurucu öğelerinden birisi olan *kavrayışlar-tutmalar (prehensions)* için bir imkân yaratır. Böylelikle aktüel varlıkların veri akışı içerisinde belirlenimler edinmeleri sağlanır. Duvarın beyaz olduğunu söylediğimde aslında renk bengi nesnesinin aktüelleşmekte olduğunu yani duvarın kurucu aktüel varlıklarına katılma halinde olduğunu söylerim. Öyleyse farklı yollarla aynı bengi nesne hem duvarda hem de benim gözlerimde aktüelleşmektedir.

'Katılma' kavramı, içerisinde bir bengi nesnenin potansiyelinin tekil bir aktüel varlığın belirlenimine katılmak suretiyle onda gerçekleştiği tikel bir kipe gönderme yapar (Whitehead, 1979, s. 23)

Nexus: Nexus, evrenin birbirinden soyutlanmış yapılardan değil, bir araya gelme düzlemleri yoluyla örgütlendiğine işaret eder. Aslında her deneyim aktüel varlıkların ve bengi nesnelerin nexuslar içerisindeki konumlarına dayanır. Nexuslar olmasaydı birbirinden yalıtılmış soyut ve bağlantısız bir evren -müze olarak evren- söz konusu olurdu. Ancak içerisinde, güçlerin aktüelleştiği ve bir diğer oluş için potansiyeller barındırdığı bu evrenin örgütlenme mantığında sürece aşkın hiçbir tamamlanmış ve mutlak varlık yoktur. Her nexus içerisinde iki

eğilim taşır. Bunlardan birincisi toplum² diğeri de kaostur ve bu iki eğilim birbirleri içerisinde gelişir.

Aktüel varlıklar arasındaki tikel türdeki bir birliktelik (togetherness) nexus olarak adlandırılır. Dolaysız aktüel deneyimin nihai olguları aktüel varlıklar, kavrayışlar-tutmalar (prehension) ve nexus'tur. (Whitehead, 1979, s. 20)

Olay (Event): Her aktüel varlık belirli türdeki bir olay içerisinde aktüelleşir. Değişim kavramı burada gündeme gelir. Değişim, bir olay içerisindeki aktüel varlıkların farkına gönderme yapar. Whitehead bir molekülü örnek gösterir. Bir molekül aktüel durumların tarihsel bir güzergâhından oluşur; işte bu güzergâh “olay”dır.

Olay kavramını, bir uzamsal nicelik içerisinde olan ve belirli tarzlarda içsel olarak ilişkili aktüel varlıkların nexus'unun en genel anlamını göstermek üzere kullanacağım. (Whitehead, 1979, s. 73)

Organizma Felsefesi (Philosophy of Organism): Organizma kavramı kendisini, mekanik olanın eriştiği ilişkisellik düzeyinin ötesine taşır; çünkü mekanik olanda öz-yaratıcılık (self-creativity) yoktur oysa Whitehead'in kendi projesini tanımladığı organizma felsefesi yaşamı sürekli bir gelişim olarak -ilerleme değil- öz-yaratıcılık ekseninde örgütlenen aktüel varlıkların atılımı olarak kavrar. Bu açıdan 17. yüzyıl felsefesi organizma felsefesinin temel problem alanını belirlerken bu yüzyıldaki mekanist eğilim organizma felsefesinin eleştirisinin gündemine oturur. Burada belirtilmesi gereken bir diğer yenilik de organizma felsefesinin problem alanının hem organik hem de inorganik doğayı kuşattığı bu bağlamın başka bir doğa felsefesine imkân tanınmasıdır. Artık canlı ile cansız arasındaki kategorik duvar spekülasyon

---

² Söz konusu toplum (society) kavramı *Process and Reality*'de aktüel varlıkların dayanışması sorunu açısından kilit bir hatta yer alır. Whitehead düşüncemizin temel nesnelere bir tür bir arada-oluş ya da toplumsallık içerisinde örgütlendiğini düşünür. Tümevarım tartışmasını yaptığı dizelerde sorunu ortaya koyar: “Şu açıktır ki organizma felsefesi söz konusu tümevarım tartışması içerisinde, etik tartışmalardaki bir öncülün genişletilmesi olarak ortaya çıkar: İnsan toplumsal hayvandır. Benzer bir şekilde her aktüel varlık toplumsaldır, öyle ki aktüel varlıkların herhangi bir türünün sürekli olduğunu varsaydığımızda, dolayısıyla kendi çevresine dahil olan toplum türleriyle ilişkili varsayımlarda bulunmuş oluruz”(Whitehead, 1979, s. 204).

felsefenin şüphe edeceği bir şey haline gelir. Çünkü Whitehead felsefesinde canlı ile cansız arasındaki ayrım nitelik değil derece bakımından düşünülmelidir.³ İşte organizma felsefesi aktüel varlık kavramını mekanist doğa görüşünün töz ve nitelik ayrımını silmek için kullanırken bu kullanımın doğrudan etkilerinden birisi de canlı ve cansız ayrımının doğa farklarıyla düşünülmesine yönelik bir meydan okumadır.

Organizma doktrini dünyayı, her biri öz-edinimsel (self-attainment) bireysel aktüel varlıkların oluşum süreci olarak betimleme girişimidir (Whitehead, 1979, s. 60).

Eğer aşkın bir yaratıcı tarafından tasarlanmadıysa, bu evren kendisini nasıl ve hangi koşullarda örgütlemiş olabilir? Belki de bu soru her ontolojinin yüzleşmek zorunda olduğu sorulardan birisidir. Whitehead'in *Process and Reality*'de sunduğu evren, aktüel varlıkların kendi öz-yaratıcılıklarından (*self-creativity*) ve ilişkiselliklerden (*relatedness*) örülüdür.

1. Töz-Nitelik Kategorisinin Ötesinde

Process and Reality'nin önsözünde Whitehead metoda ilişkin bir analogi kurar. Bu analogi keşfin gerçek metodunu bir uçağın havalanışına benzetir. Uçak zeminden havalanır yani araştırma tekil bir gözlem zemininden başlar ve verilerini hayal gücüyle ve yorumla geliştirir ama yeni bir gözlem alanı için bir iniş yapar ve verilerini yeniden gözden geçirir. Bu kitapta Whitehead'in gözlem alanı görelilik kuramından modern biyolojiye, nörolojik araştırmalardan elbette 17. yy. felsefesine değin çok geniş bir alana yayılır. Kitabın *Bir Kozmoloji Denemesi* alt başlığını taşıması ilgi çekicidir. Geliştirdiği özgün kavramlarla nerdeyse bir tür bilim kurgu gibi okunabilecek bir eser çıkar karşımıza. Felsefe tarihinin en kapsamlı sistemlerinden birini sergileyen bu *magnum opus*, Whitehead'in ünlü Gifford Seminerlerinden ve el yazmalarının birleşiminden oluşur ve ilk kez 1929 yılında yayımlanır.

---

³ Organik ve inorganik arasındaki doğa farkları ve niteliksel farklar ancak derece farkları üzerinden düşünülebilir ve yaşayan bir organizmayla çevresi arasındaki ilişki, derece farklarına dayalı bir bakış açısıyla yorumlandığında artık kategorik bir ayrıma ihtiyaç yoktur. Bkz. Whitehead, 1979, s. 177.

Eserin önsözünde bu seminerlerin aktüel varlıkların oluş, varlık ve ilişkisellik ekseninde ele alındığı bir kozmoloji projesiyle karşılaşırız. Ardından belki de bu eser boyunca vurgulanacak olan bir ayırım, Descartes felsefesine yönelik bir tersine çevirme şekli de belirgin kılar kendisini⁴:

Niteliği ilişkiselliğin üstüne yerleştiren Descartes'ın aksine, bu seminer niteliğin ilişkisellik üzerindeki egemenliğini tersine çeviriyor.
(Whitehead, 1979, XIII)

Niteliğin ilişkiselliği gölgelediği bir evrende Whitehead'in kozmolojisi açısından kabul edilemez olan nedir? Burada süreç metafiziğinin şifrelerini anlamak için önemli bir ipucu yatmaktadır. Yalnızca niteliklerden kurulu bir evren, yani şeylerin yığını olan bir evren Whitehead'in bilimkurgusundaki dinamik ve ilişkiyel evrene tümüyle zıt bir durağanlık barındırıyor. Kendi felsefi projesini "organizma felsefesi" olarak adlandıran Whitehead açısından şeyler ve onların sıfatlarından kurulu bir dünyada deneyimin olanaklarını keşfetmek de pek mümkün değil. İşte evrene bakmanın iki uzlaşmaz yolu:

- 1) Şeyler ve onların niteliklerinden kurulu, sabit ve aynı olanın sürekli tekrar ettiği mekanik bir bakış açısı,
- 2) Süreç, ilişki ve oluş biçimleriyle aktüelleşmekte olan ve her tekrarın içerisinde bir yeniliğin mümkün olduğu yaratıcı gelişim olarak organik ya da organizmacı bakış açısı.

Whitehead, Önsözde organizma felsefesinin reddettiği bakış açılarını sınıflandırırken karşı çıktığı ilk düşünce alışkanlığı *kurgusal (speculative) felsefeye* yönelik bir güvensizliktir. Kurgusal felsefeye yönelik bu yaklaşımın kaynağında pozitivizmin özellikle de mantıkcı

---

⁴Whitehead, *ProcessandReality*'de çok defa Descartes'ı tersine çevirmeyi dener: "Descartes kendi felsefesi içerisinde, düşünürü etkin düşüncenin yaratıcısı olarak tasarlar. Organizma felsefesi bu düzeni tersine çevirir ve düşüncenin kendisini etkin düşünürün yaratılmasındaki kurucu bir işlem olarak ifade eder. (Whitehead, 1979: 151).

pozitivizmin olduğunu söylemek mümkündür ama Whitehead hiçbir düşünce sistemini anmaz ve belki de sözünü ettiği güvensizlik tek bir düşünce ekolüyle sınırlandırılmayacak denli etkilidir. Bu düşünce alışkanlıklarının oluşturduğu dogmalardan belki de en etkili olanı düşüncenin ve ifadenin *özne-yüklem* formudur. Whitehead'ın bilimkurgusunun töz-nitelik şeklindeki düşünce formuyla özne-yüklem ikiliği arasındaki paralelliği keşfetmesi en özgün yanlarından birisini oluşturur. Whitehead sıfat kavramından kaçındığı gibi töz kavramını da organizma felsefesinin kurucu bir ögesi olarak kullanmaktan kaçınır.

Töz kavramından bir sebeple kaçınıyorum çünkü bu kavram özne-yüklem kavramını beraberinde getiriyor (Whitehead, 1979, s. 75)

Özne-yüklem formundaki düşünme tarzlarından kesin bir ayrılış ne anlama gelmektedir? Aslında bu düşünme tarzı Batı felsefesinin üzerine kurulu olduğu birçok ikili zıtlık sisteminin bir yansımasıdır. Tanrı-dünya, doğa-kültür, öz-ilinek, iç-dış, altyapı-üstyapı türünden ikili zıtlık yapısına dayalı düşünme serisinin belki de en göze çarpan çifti özne-yüklem formudur. Zaten önermesel mantığın derdi de yüklemle öznenin hangi koşullarda ve nasıl ilişki içerisinde olabilecekleri ya da olmak zorunda olduklarını araştırmak değil miydi? Oysa Whitehead'ın ontolojisinde öznenin yükleme göre öncelikli ve üstün konumu kabul edilemez; özne, yüklemi yüklem yapan tözsel yapıda düşünülemez.

Descartes'ın ünlü balmumu örneği tam bu anda gündeme taşınabilir. Descartes, balmumunun fiziksel özelliklerini betimledikten sonra onun ateşe atıldığı bir süreci öyküler ve sonunda ateşe atılan balmumuyla -ki onun kokusu uçup gitmiş ve belki rengi solmuş gitmiştir- az önce niteliklerini saydığı balmumunun *aynı* balmumu olup olmadığını sorar (Descartes, 2008, s. 22). Balmumu fiziksel olarak değişmiştir ama o balmumunun idesi balmumunun özdeşliğini kanıtlayacak denli canlı bir şekilde zihindeki yerini korur. Bir diğer deyişle, nitelikler *-renk, koku-* değişmiş ama töz *-balmumu-* aynılığını korumuştur. Yüklem *-sarıdır, keskin kokuludur-* değişmiş ama özne *-balmumu-* aynı kalmayı başarmıştır. İşte balmumunun değişen niteliklerine rağmen onu aynı balmumu olarak düşünmemizin kaynağında balmumu idesini bulur Descartes. Oysa organizma felsefesi daha Önsöz'de gösterildiği gibi niteliği ilişkisellik üzerinde konumlandırılan Kartezyen felsefeyi tersine çevirme girişimini başlatır. Bu girişimin en önemli varyantlarından birisini balmumunu aktüelleşme sürecinin dışında, niteliklerinden bağımsız, özdeşlik yoluyla kurulan bir ideye bağlayan töz-nitelik ve özne-yüklem formunun

dışına çıkmaktır. Evet, balmumu bir aktüelleşme süreci içerisindedir. Ancak onun değişimi ateşe atılmadan önce başlamıştır.

“Descartes’ın dış dünyaya ilişkin deneyimin özsel olmadığı görüşü organizma felsefesine tümüyle yabancıdır. Bu durum, uyuşmazlığın kaynağı ve organizma felsefesinin aktüaliteye ilişkin töz-nitelik anlayışına herhangi bir başvuruyu terk etmek zorunda oluşunun sebebidir” (Whitehead, 1979, s. 145).

Whitehead’in ontolojisi açısından balmumu zaten bir aktüelleşme sürecidir; bu aktüelleşme sürecinin dışında betimlenebilecek ne bir nitelik ne de özne vardır. Whitehead bize öznenin olmadığını ya da niteliğin bir yanılısama olduğunu söylemez asla; ancak bu kavramların aktüel varlıkların oluş ve süreçlerini öncelemediğini gösterir. Bizlerin nitelik dediği şey -elimdeki elma kırmızıdır- bengi nesnenin aktüel varlığa katılımıdır. Bu katılım ilkesi yoluyla bengi nesne katıldığı aktüel varlığı deneyimleyen bir diğer aktüel varlığa da katılır ama aynı tarzda değil. Elmanın kırmızı olduğunu söylüyorsam, “kırmızı olmak” bunu söyleyen ifade öznesinde bir tarzda elmanın kendisinde başka bir tarzda aktüelleşir. Öyleyse aktüel varlıkların birbirini deneyimlemeye açık olduğu bu evrende ilişkiselliğin dışında, ayrıcalıklı ve kendisini *cogito* yoluyla kuran bir özne mümkün değildir.

2. Sub-ject ve Super-ject

Kendi öz-bilincine ulaşmak için kendi düşünme ediminden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan Kartezyen özneye yönelik klasik eleştirinin ötesinde yeni bir uğrak için ipuçlarıyla karşılaşabiliriz artık. Gündemde olan Kartezyen öznenin ne bir yere kadar sürdürdüğü bir tür solipsizm ne de Tanrı’ya ihtiyaç duyduğu o garip *aldatmazlık* bağıdır. Whitehead’in hedefinde aktüelleşmeye sınır koyan tüm özne-nesne felsefeleri vardır. İşte bu yüzden öznenin, içerisinde düşünülebileceği yeni bir bağlam için Whitehead bir neolojizm örneği sergiler Kant eleştirisinin içerisinde: *Superject*.

Organizma felsefesi Kant felsefesinin tersine çevrilmesidir. *Saf Aklın Eleştirisi* süreci, öznel verinin nesnel bir dünyanın görünüşüne aktarılmasıyla betimler. Organizma felsefesi nesnel verinin öznel tatmine (satisfaction) nasıl geçtiğini ve nesnel veride hangi türdeki bir düzenin öznel tatmindeki yoğunluğu sağladığını betimlemeye çalışır. Kant'a göre dünya öznenen doğar; organizma felsefesine göre ise özne dünyadan- bir öznenen (subject) çok bir *superject* (Whitehead, 1979, s. 88)

Kant'ın Kopernikçi devrimle müjdelediği özne, dünyayı referans alan ve onunla ilişki içerisinde varolan bir yapıda kavramaktan uzaktır “kendi”sini. Özne, “kendi”sini referans aldığı bir dünya inşa etmektedir; bu inşa süreci epistemolojik bir süreç olarak aklın yönetimindedir. Akıl kendi yasa koyma gücünü öylesine merkezileştirir ki doğaya “yasalarını dayatır”. İnsan bilgisinin ve öznelliğinin koşul ve imkânlarının büyük bir tutarlılıkla incelendiği özgün bir felsefe olarak Kant felsefesinde Whitehead'in ontolojik-organizma felsefesinin temel eleştiri noktası nerede aranmalı? Özne ve nesne arasında kurulan Kantçı denklemde mi? İşte bu sorun ekseninde Whitehead'in gündeme getirdiği *superject* kavramı tartışmanın yeni bir boyut kazanması açısından önemli bir eşik oluşturuyor⁵.

Superject terimi Whitehead ontolojisinde öznenin (subject), aktüel varlıkların deneyimlenmesi sürecinde ortaya çıktığına ve her organizmanın öznel deneyiminin dünyayla ilişki içerisindeki bir deneyimden doğduğuna işaret eder. İlk bakışta bu super (üst) ve sub (alt) arasındaki anlam oyunu daha incelikli bir ayrıma işaret eder. *Ject* sözcüğünün etimolojisinde “atılmış olan”, “dışarı fırlatılmış olan”, “dışkı” gibi anlamlarla akrabalıklar bulunur. Bu durumda sözcük anlamıyla bakıldığında *sub-ject* altta yatan, alta fırlatılmış olandır. Öte yandan bu sözcüğün bir diğer anlamı da tabi kılınmış olan ya da boyun eğdirilmiş olan anlamına gelen *subjected* sözcüğüyle birlikte düşünülebilir. Oysa sözcük tarihsel öyküsü içerisinde öznenin, eylemi

---

⁵Whitehead, *ProcessandReality*'de organizma felsefesini töz felsefelerinden incelikle ayırmak için *superject* terimini sürekli olarak gündeme getirir: “Töz felsefeleri, bir veriyle (datum) sonradan karşılaşan ve veriye sonradan tepki veren bir özne varsayarlar. Organizma felsefesi, hislerle (feelings) karşılaşan ve gelişerek öznenin birliğine ulaşan bir veriyi varsayar. Bu yüzden bu doktrinde, *superject* öznenen (subject) çok daha iyi bir terim olacaktır.” (Whitehead, 1979. 155).

gerçekleştirenin yerini tutmaya başlar ve fail rolünü üstlenir. Whitehead ise *superject-üstte yatan* kavramıyla öznenin dünyayla ilişki içerisinde, dünyayla karşılıklı bir deneyimin sonucu olarak doğabileceğini gösterir. Bu yüzden Kantçı öznenin, kendi *a priori* kategorileriyle bildiği dünyayla deneyiminden önce sahip olduğu bu kategoriler organizma felsefesinin eleştirisinin temel hedeflerinden birisidir. Çünkü deneyimi önceden belirleyen *apriori* formlar ve kategoriler baştan bütünlüklü bir özne varsaymakla kalmaz, onun bilinçliliğini ya da bilincini bu deneyim için esas koşul olarak ortaya koyar. Oysa Whitehead için deneyim bilinç kategorilerine indirgenemez yani Kant'ın projesi mümkün deneyimin koşullarını saptamaya yönelmişken Whitehead radikal bir sorun atar ortaya.

Benimsediğim ilke, bilincin deneyimi varsayması ama deneyimin bilinci varsaymamasıdır. (Whitehead, 1979, s. 52)

Logos merkezli bir düşünme tarzı içerisinde örgütlenmiş klasik Batı metafiziği içerisinde bilincin dünyayla ilişkisini yine kendi üzerinden inşa etmesi çok şaşırtıcı değil belki de. Ancak ilginç olan bilincin serüveninde dünyayla kurduğu ilişkinin, dünyayı deneyimlemeyi gölgeleyen ya da onu ikincil bir konuma getiren bir yapıya bürünmesi. Whitehead'in bu geleneksel bilinç felsefesine yönelik eleştirisi süreç metafiziğin en önemli hatlarından birini açıklığa kavuşturuyor. Mümkün deneyimin koşullarını saptayan bilinç daha baştan kendisinin deneyime aşkın olduğunu kabul etmek zorundadır. Oysa organizma felsefesi açısından böyle bir bilinç kendi olanaklılık koşullarını yitirir. Bu yüzden Whitehead'in tersine çevirdiği bilinç-deneyim ilişkisinin yeni bağlamı özneyi, subject-superject ilişkisi içerisinde düşünmeyi dener. Nerede deneyimden bağımsız bir öznellik alanı varsa orada öznelliğin, kendi dışındaki bir şeyle ilişkiden doğduğunu göstermek önem kazanacaktır artık. Nerede *mümkün* deneyimin koşullarını saptamaya çalışan bir bilinç varsa orada onun sürmekte olan *gerçek* bir aktüelleşmeyi deneyimlediğini açığa çıkarmak gerekecektir. Organizma felsefesi bu yönüyle Batı felsefesinin büyük çıgırlarını kendi eleştirel okumasının gündemine alır bu yüzden. Kendi projesinin 17. yüzyıl felsefesiyle ortaklıklarını gösterdikten sonra, ilişki ve deneyim kavramlarını nasıl kullandığını göstererek ince ayrımları bulgular.

Superject kavramı, aktüel varlıkların birbirlerinde nesnel paydalar bıraktıkları bir ilişkiselliğe sürekli gönderme yapmayı gerektirir. Bir aktüel varlığın, aktüelleşme süreci son bulsa da onun deneyimleri sonucu üretilen veriler, akışlar bir diğer aktüel varlığın deneyiminde içerilir, güncellenir. Whitehead'ın *nesnel ölümsüzlük (objective immortality)* dediği şey, enerjinin korunum ilkesi gibi deneyimin de güncellenerek geliştiğini gösterir. Güneşin sıcak olduğunu hisseden bir canlı, güneşin ısısı olduğunu hissedebilecek diğer tüm canlılar için bir deneyim haritası çizmektedir ve bu harita sürekli değişmektedir. Ancak bu haritadaki değişimlerin tümü aktüel varlıkların birbirini deneyimlemesine içkindir. İşte *superject* yoluyla aktüel varlıklar, birbirlerini deneyimlemeye açık bir şekilde düşünülebilirler.

Aslında öznenin *subject-superject* ilişkisi yoluyla düşünülmesi, Fichte'nin ortaya koyduğu Mutlak, Özgür, Aktif Ben fikrinin en zıt hattında yer alır. Fichte'nin öğrencilerine verdiği ünlü örneği bunu açıkça gösterir: “Duvarı düşünün baylar, sonra duvarı düşüneni düşünün” (Gorner, 2002, s. 17). Fichte'nin temel çabası salt refleksiyon içerisinde silinemeyen bir özneye ulaşmaktır bu örnekte⁶. Çünkü ona göre nesneden başlayan bir felsefe yalnızca özneyi doğanın nedensel zincirine mahkûm etmekle sonuçlanmaktaydı. Oysa düşünmenin kendisi sürekli bir özneye gönderme yapar Fichte açısından. Bu yüzden bu örnek sürekli içe kıvrılan bir dizi şeklinde katlanır ve soyutlamanın kıyılarına kadar uzanır. Örnek, duvarı düşüneni düşünün, sonra duvarı düşüneni düşüneni düşünün şeklinde içe katlanabilir. Fichte'nin önemli olan yanlarından birisi de Mutlak, Aktif bir özne ortaya koyabilmek için refleksiyonun güçlerine yeniden başvurmasıdır. Öte yandan Fichte'nin bu tartışmayı tümüyle pratik akıl alanında yaparak daha sonra Alman İdealizmi ve Marx için önemli bir kavram olacak olan *praxis* kavramını felsefenin gündemine sistemli bir şekilde taşıması da onun felsefe tarihi içerisindeki belirgin bir diğer yanındır. Ancak Fichte, tümüyle özne-yüklem ve özne-nesne kutupları üzerinden düşünmekte ve dilin gramatik yapısına sadık kalmaktadır. Oysa bu gramer yapısının hakikatin gerçek ifadesi olduğuna yönelik tek bir kanıt bile sunmak

---

⁶Heidegger *Basic Problems of Phenomenology*'de Fichte'nin sözlerini Dasein'in dünya içinde oluşu açısından yorumlar: “Şeylere ilişkin doğal yönelimimiz içerisinde bir şeyi asla *yalnız başına* düşünmeyiz ve ne zaman bir şeyi açıkça kendisi için değerlendiresek onu, gerçek içeriğinin ait olduğu bir *ıçyapıdan* çıkarırız: Duvar, oda, çevre” (Heidegger, 1988: 162).

organizma felsefesi açısından mümkün değildir. Fichte “duvarı düşünün” dediğinde ortaya koymak istediği özneyle “duvarı düşüneni düşünün“ dediğinde ortaya koyduğu özne elbette aynı özne değildir. Ancak Fichte için sorun, öznenin kaynak alan bir felsefe ortaya çıkarmaktır. Hatta Özne kendi kendisini ortaya koyar (Fichte, 1889, s. 45). Doğayı boyunduruğu altına almak isteyen, yıkıcı bir yapıda çıkar karşımıza özne; doğayla mücadele eder çünkü onu özgürlüğünün önünde bir engel olarak görür. Oysa organizma felsefesi açısından öznenin bu kendinden kaynak alan yapısı, onu deneyim alanının dışına fırlatır. Özneyi, her şeyi kendisine nesne yapabilecek bir konuma taşımak ve zorunlu olarak kendi kendisini de nesne yapabilecek konuma taşımayı getirir beraberinde. Bu durum aktüel varlıkların bakış açısından yalnızca soyut ve deneyim dışı bir özneye gönderme yapmak anlamına gelir. Oysa söz konusu olan duvarı düşünmekte olan öznenin onu deneyimleme yoluyla kurulduğunu açığa vurabilmektir. Bu tartışmanın ana hatları, *superject* kavramı üzerinde yoğunlaşan süreç felsefesinin birkaç ilkesiyle yakından ilişkili.

3. İlkeler

Süreç felsefesi, aktüel varlıkların ontolojisi olarak okunabilir; kavrayışlardan, verilerden bahsettiğinde bile karşımızda klasik bir felsefe disiplini olarak epistemolojik bir inceleme bulamayız.⁷ Whitehead için en temel ilkelerden birisi olan *ontolojik ilke*⁸ aktüel varlıkları işaret eder.

Ontolojik ilke tek nedenin aktüel varlık olduğu anlamına gelir; öyleyse bir neden aramak bir ya da daha fazla aktüel varlık aramak demektir. (Whitehead, 1979, s. 24)

---

⁷Whitehead, önermelerin doğruluk ve yanlışlığı üzerindeki epistemolojik gücüğü incelerken şunu ekler: “Bu yüzden epistemolojik güçlük yalnızca ontolojiye bir başvuru yoluyla çözülebilir” (Whitehead, 1979: 189).

⁸ Ontolojik ilkenin bir boyutu metnin başlığındaki dayanışmanın kozmolojik yönünü bulgular: “Burada tanımlandığı şekliyle ontolojik ilke evreni çok sayıdaki aktüel varlığın dayanışması olarak betimlemeye yönelik ilk adımları oluşturur. Her aktüel varlık veriden (data) doğan bir deneyim edimi olarak düşünülmektedir.” (Whitehead, 1979: 40)

Aktüel varlıkların öz-yaratıcılığı en baştan, kozmosun dışında ayrı bir örgütleyicinin bulunmadığını düşündürür. Tanrı'nın da aktüel varlıklardan birisi olduğunu söylemeye cüret eder. Tanrı ilksel doğasıyla bengi nesnelere yani saf potansiyellerin potansiyeli olsa da nihai doğasıyla o da bir aktüelleşmeyi deneyimler. Ontolojik ilkenin ufku bu yüzden deneyim kavramının genişletildiği bir başka bağlamla derinden ilişkilidir. Felsefe tarihinin en büyük kurgularından birisi olan “hareket etmeyen hareket ettirici”den tektanrılı dinlerin aşkın Tanrı'sına kadar birçok kavrayışta Tanrı, aktüel olanın dışındadır ve bu yüzden dünyayı da aşmaktadır. Ontolojik ilke bize deneyimin aktüel dünyasıyla ilişkili olmayan hiçbir şeyin var olmadığını söyler. Nedensel zincirlemenin kaynağı olarak Tanrı'yı gösteren tüm düşünme tarzları da bu açıdan aktüel olanın mantığını anlayamaz; çizgisel bir zaman anlayışına sıkışıp kalırlar. Bu açıdan neden-sonuç zincirinde bir *kısadevre* gibi düşünülebilir aktüel varlık; çünkü hem neden olarak hem de sonuç ya da etki olarak düşünülebilir. Peki, Whitehead'in söylemeye çalıştığı şey bir tür töz ya da *causasui* kavramıyla benzerlikler taşıyor mu? Bu benzerlikler açıktır ve Whitehead bunu kabul eder; ancak töz kavramını kullanmaz ve bunun sebebi organizma felsefesi açısından anlaşılabilir. Töz kavramı, gelip geçici olanın dışına taşır kendisini ama bunu yaparken aktüel olanla bağlantısını da koparır. Buna ek olarak, bu kavram zorunlu olarak özneye ve niteliğe gönderme yapar.

Peki, ontolojik ilke yine de bir tür Varlık eksenini örtük olarak varsaymakta mıdır? Gerçek şu ki organizma felsefesi bize Batı metafiziğinin ayrıcalık tanıdığı bir eksen olan Varlık kavramının merkeziliğini sorgulayabileceğimiz bir “alet çantası” bıraktı. Platoncu varlık hiyerarşisinden beri Varlık ve oluş arasındaki ilişkide Varlık kutbunu temel alan felsefelerle oluş çizgisi arasında açık bir çatışmanın yaşandığı açık olsa da Whitehead'in süreç felsefesi bu ikiliği de aşma girişimi olarak okunabilir. Bir yanda Varlık kavramının kuşatıcılığıyla değişimin imkânsızlığına dayalı idealist ontolojilerden diğer yanda oluşun ontolojilerinden oluşan bu resim, organizma felsefesi açısından eksiktir. Çünkü oluş ve varlık arasındaki ilişkiyi kopardığımızda bir aktüel varlığın aktüelleşme sürecini anlamaktan uzaklaşırız. Elbette sözünü ettiğimiz sorun, felsefenin daha başlangıçlarında ortaya atılan karmaşık bir sorundur. Parmenides ve Herakleitos felsefeleri bu soruna iki farklı bakış açısıyla yaklaşır. Platon'un ivme kazandırdığı sorun, düşünce tarihi içerisinde birçok değişim gösterir. Öte yandan, Platon'un bir Varlık hiyerarşisi kurmak adına oluşu yanılısama düzeyine indirgediği düşünülürse Parmenidesçi çizginin felsefe tarihindeki baskınlığı açıkça görülebilir. Özdeşlik

fikrinin merkez olduğu ontoloji bu yüzden çağdaş düşünürler tarafından yeniden sorunsallaştırılıyor. Ancak organizma felsefesinin bu soruna yaklaşımı ne basitçe ikiliğin tarihselliğini yok saymak ne de oluşun gölgelendiği bir ontolojiyi yeniden üretmektir. Whitehead'in ontolojisi aktüel varlıkların öz-yaratıcılıkları yoluyla örgütlenen bir evren kavramına sahip olduğundan onların oluş süreçleri en temel referans noktalarından birisi olacaktır. Whitehead, Kant'ın öznenen çıkan verilerle inşa edilen bir nesnellik bağlamında düşündüğü süreç kavramını ilkesel olarak oluş ve varlık arasındaki organik bir ilişki içerisinde okumayı dener. Ancak önemli bir ayırım vardır burada: Artık varlığı büyük harfle Varlık olarak yazamayız. Whitehead'in *magnum opusunda* da varlık kavramı küçük harfle yazılır.

Bir aktüel varlığın nasıl (How) oluştuğu onun ne (What) olduğunu belirler; bu yüzden bir aktüel varlığın iki tanımını birbirinden bağımsız değildir. Onun 'varlığı' (being) 'oluşu' (becoming) yoluyla kurulur. Bu, süreç ilkesidir. (Whitehead, 1979, s. 23).

Bir aktüel varlığın nasıl oluştuğu onun ilişkiselliğiyle aynı bağlamda düşünülebilir. Özdeşlik felsefelerinde karşımıza çıkan düşünce imgelerinin sunduğu Varlığın merkeziliğini kıran bir hat oluşturur burada organizma felsefesi.

Varlık ve oluş kavramlarını kutuplar şeklinde düşünmek yerine aralarında varsayılan zıtlığı, aktüel varlık yoluyla öz-yaratıcılığın mantığına ait bir sürece dönüştürür Whitehead. Bir şeyin varlığı onun oluşu yoluyla kurulur ve her şeyin varlığında oluş için potansiyel vardır. Oluştan varlığa, varlıktan oluşa sürekli geçitler kurar Whitehead felsefesi, zıtlıkları birbirlerine açık süreçlere dönüştürür.

Diğer bir deyişle, bir varlığın (being) her oluş (becoming) için potansiyel olması onun doğasından kaynaklanır. Bu, bağıntılılık ilkesidir. (Whitehead, 1979, s. 22)

4. Yaratıcı Gelişim ve Yenilik Olarak Doğa

Kartezyen felsefenin ve daha sonra Kant ve Fichte'nin geliştirdiği özne felsefelerinin doğayla ilişkisi, doğaya bakış açısı organizma felsefesi açısından en ciddi problemlerden birisini oluşturur. 17. yüzyılın basitlik merkezli bakış açısından bir tür mekanizme indirgenen doğa, şifreleri matematikle yazılmış ve çözülebilecek olan bir nedensellik zinciridir. Doğayı, katı bir determinizm algısıyla kavrayan mekanist öğretiler içerisinde doğayla insan arasında, doğayla Tanrı arasındaki ilişki de belirli ve sınırlıdır. Özellikle barok dönem müziğinde, resminde, ve mimarisinde gördüğümüz uyum düşüncesinin en önemli felsefi karşılıkları Leibniz ve Malebranche'da görülebilir. Leibniz'in ünlü "evrensel uyum" kuramı ve Malebranch'ın evreni önceden kurulmuş bir saat analogisiyle düşünmesi dönemin gelişen doğa felsefesi açısından referans noktalarını oluştururlar. Ancak basitlik fikri içerisinde kalındığı sürece, Kartezyen düalizmden kurtulmak pek de mümkün değildir; çünkü doğayı bedensel töz, özneyi de düşünsel töz olarak ayırmak mekanist öğretilerin doğa felsefelerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Belki de bu çerçeveden en kesin sıyrılmış Spinoza felsefesinin içkinlik kuramında gizlidir. Whitehead, Spinoza'nın ortaya koymuş olduğu yeniliğin farkındadır ve organizma felsefesinin Spinoza'yla ortaklıklarını bulgular ancak ondan iki bakımdan ayırır kendisini. Birincisi Spinoza felsefesini monizm olarak okur Whitehead ve bunun karşısında organizma felsefesinin plüralist bir yapıda kavranması gerektiğini gösterir. Ancak daha derinlikli eleştirel okuma Spioza'nın töz ve tarzlar arasında kurduğu ilişki yoluyla gündeme gelir. Whitehead'e göre Spinoza töz ve tarzlar arasında yaptığı ayırımla tarzları daha aşağı bir konuma yerleştirmiştir oysa aktüel dünyada böylesi bir ayırım mümkün değildir (Whitehead, 1979, s. 81). Belki de Spinoza yoluyla değişen bir doğa kavramı felsefe tarihinin kıyılarında hala açılmayı beklemektedir.

Kant felsefesinin merkezileştirdiği öznenin doğayla ilişkisi, saf akıl yetisinin "yasa koyucu" karakteri tarafından belirlenir. Ancak eleştirel felsefe bir sınır araştırmasıdır ve bilmenin tümlüğünü ortaya koyan öznenin transendental yapısını araştırmaktadır. Oysa öznenin bu konumu kendi sınırını "kendinde şey" (thing in itself) karşısında bulur. Kendinde şey, bir şeyin kendisi olarak kendisini, bilmenin sınırlarını aşan *noumenal* bir alana gönderme yapar

Kant için (Kant, 1965, s. 267). O halde bildiğim doğa, bilme yetim aracılığıyla inşa ettiğim doğanın ta kendisidir. Gerçeklik ve bilinç arasındaki bölünmenin zirve noktalarını betimler ve bu bölünmeyi aşmaya çalışır gibidir Kant. İşte özneye konulan bu sınır, Fichte felsefesinin Mutlak, Özgür, Aktif öznesi için kabullenilemez bir durumdur. Doğanın nedensellik zincirinde yitip gitmek istemeyen özne kendi özgürlüğüne sınır koyan bir “kendinde şey” tanımaz artık. Fichte, özneye özgürlüğünü kazandırmak adına doğaya *yasalar koyan* Kantçı öznenin bir adım ötesine geçer. Kendisini ahlaki bir praxis alanında inanç ve bilgi yoluyla özgürleştirebilmek için doğadan tümüyle koparır ve onu kendi özgürlüğü önündeki büyük bir engel olarak görür. Doğaya hükmetmek ister, ona boyun eğdirmek ister, çünkü doğayı neden-sonuç zincirinden ibaret bir bütünlük olarak görür. Şimdi sorun Hegel tarafından başka bir tarzda onarılmaya çalışılan doğa ve insan ilişkisinin süreç kavramlarıyla nasıl düşünülebileceğini ortaya koymaya geldi.

Whitehead felsefesi, doğayı bir üretim süreci daha doğrusu öz-yaratım süreci olarak kavrar. Bunun bir anlamı, doğaya aşkın bir varlık olmaksızın doğanın kendisini örgütlediği diğer anlamı ise doğanın yeniliğin potansiyeli, kaynağı olarak düşünüldüğü yeni bir bakış açısının oluşumudur. Karşımıza çıkan üç temel yaklaşımdaki tarihsel güzergâh *cogito-tözsellik* (Descartes), *transendental özne* (Kant) ve *mutlak özne* (Fichte) varsayımıyla kurulmuştu. Üç varsayım da doğayı bir üretim süreci olarak görmek yerine bir neden-sonuç zinciri olarak belirlenmiş bütünlük şeklinde görmeyi zorunlu kılarken Whitehead için doğa yaratıcılığın potansiyel kaynağıdır ve ona göre *yaratıcılık, yeniliğin ilkesidir* (Whitehead, 1979, s. 23). Yeni olan, potansiyelin basitçe aktüele geçişinde meydana gelmez. Whitehead felsefesinde karşımıza çıkan çok önemli bir ayrım burada gündeme taşınmalıdır. Potansiyel kavramının felsefi öyküsünde bir dönüşüm yaratan bu ayrım, *gerçek potansiyellik (realpotentiality)* kavramı üzerinde kuruludur. *Genel potansiyellik (general potentiality)* kavramından incelikte ayrılması gereken bir kavram olan gerçek potansiyel neyi imler? Aslında sorun potansiyeli “gerçek olmayan” ya da “henüz gerçekleşmemiş” olarak kodlayan bir düşünce imgesinden kaynaklanmaktadır. Genel potansiyellik kavrayışı aslında yalnızca “olanakların” yığını gösterir (Whitehead, 1979, s. 65). Çünkü olanaklı olanla potansiyel olanı özdeş olarak

düşünür. Oysa genel potansiyellik mutlak olana gönderme yapar ve aktüel olanla potansiyel arasında aşılmaz bir uçurum ortaya koyar. Gerçek potansiyel kavramı işte bu uçurumun üzerinde kurulan önemli bir köprü ya da aktüel olana giden bir *geçit* gibi düşünülebilir. Bağıntılılık ilkesi gereği her varlık oluşa açıktır ve her varlığın oluş potansiyeli vardır (Mesle, 2008, s. 102). Bu bakımdan gerçek potansiyel “gerçekleşmemiş olana” bağlanamaz, tersine o aktüel dünya tarafından sağlanan verileri ve aktüel dünya içerisindeki deneyimi koşul olarak alır kendisine (Whitehead, 1979, s. 65). Aktüel varlıkların oluş potansiyeli aktüel dünyada yer alan, deneyime açık süreçlerdir ve mutlak olanla ve olanaklı olanla karıştırılmamalıdır. İşte gerçek potansiyellik kavramı açısından doğa sürekli bir gelişim içerisinde yeniyi oluşturur. Yenilik, doğanın üretimsel süreciyle bir ve aynı hatta gelişir. Yaratıcılık, yeniliğin ilkesi olarak kozmolojik dayanışmaya gönderme yapar.

Yaratıcılık (Creativity), nihai olgu durumlarını belirleyen evrensellerin evrenselidir. O, çok olanın (ayrimsal evren) tek aktüel durum (birleştirici evren) olduğu nihai ilkedir. Çok olanın karmaşık birliğe katılması şeylerin doğasında yatar. (Whitehead, 1979, s. 23)

Çok olanın, karmaşık bir birliğe katılması ne bir sentez fikrine bağlıdır ne de farklılıkların silindiği bir bütünlük oluşturur. Bu katılım, şeylerin doğasındaki birleşmede -ki ayırıcı bir süreç de sözü edilen dayanışmanın dışında düşünülemez- kendisini gösterir.⁹ Aktüel varlıkların tümü için bir evrensel varsa bu evrensel yaratıcılıktır; her varlığın kendi gerçek potansiyel bağları içerisindeki öz-yaratıcılığı, evrenin örgütleniş öyküsündeki tek evrensel ilkeye bağlanır ve bu ilke de yaratıcılıktır. Doğa, aktüelleşmekte olan gerçek potansiyellerin “yenileşme” sürecidir. Ancak aktüel varlıklar da biri diğerinde somutlaşarak “yenileşme” ya da “yeni-oluş”u deneyimlerler. Bengi nesnelere aktüelleşmesi¹⁰ bir yenilik açığa çıkarırken

⁹Çokluk ve dayanışma birbirlerini zorunlu olarak varsayar Whitehead açısından. Bir’in çok olana ve çok olanın bir olana doğru geçişi Platoncu bir varlık hiyerarşisi içerisinde gerçekleşmez. Gerçek olan, aktüel varlıkların birbirlerini deneyimlemeye açık oldukları aktüel dünyadaki olay potansiyellerinin kendisidir (Whitehead, 1979:167).

¹⁰Bir önermenin rolü, Whitehead’e göre, yargının işlevine ve zihnin işleyişine indirgenemez. Önerme, aktüel varlıklar ve bengi nesnelere arasındaki saf bir nexustur. Önerme, bir tür duygulanış yoğunluğuna götüren etki ya da ayartmadır. Whitehead, önermeyi basitçe mantıksal bir form olarak görmeyi tehlikelerine değindikten

her bir aktüel varlığın da diğerini deneyimleyerek oluşturduğu ağda yenilik somutlaşır, *nesnelleşir (objectification)*. İşte bu yönüyle yaratıcılık ilkesi evrende yeni olanın nasıl örgütlendiğinin mantığını açığa çıkarır. Tanrı'nın ilksel doğasından nihai doğasına doğru her sıçramada bir yenilik oluşur. Evrenin örgütlenişi yeni-oluş ekseninde düşünüldüğünde Whitehead kozmolojisinin ne bir tür tözselliğe, ne de transendental ya da mutlak özne yapısına başvurmadan yepyeni bir deneyim felsefesi ürettiği belirginlik kazanacaktır.¹¹

Whitehead'in evrende gördüğü yaratıcılık, evrendeki dayanışmanın göstergesidir. Dayanışma, yalnızca birbirine benzer olanların yanyana dizildiği naif ve insan-merkezli bir kavram olarak işlemez artık. Organik ve inorganik dünyada aktüel varlıkların oluşturduğu "toplumlar" (society) meydana gelir; bu açıdan biyolojik bir hücre bir toplumdur, insan bedeni bir toplumdur. Ancak, hücre parçalandığında ve aktüalitesi başka varlıklara kaynak olduğunda parçacıkların ağı ve birikimi olan nexus üzerinde yeni bir yoğunluk oluşur. Nexus'taki bu yoğunluk içerisinden kaos ve toplum çıkabilir ama ikisi de nexustaki potansiyelin kullanımına dayanır. Ayırıcı sentezler yoluyla kaos oluşabilir ama hem ayırıcı hem de birleştirici yoğunluk kullanımları dayanışmanın mantığına aykırı bir hat oluşturmazlar. Zıtlar arasındaki ilişki de bir dayanışma olarak düşünülebilir yalnızca benzerler yaratıcı bir yoğunlaşma üretemeyebilirler. Kozmolojik dayanışma ifadesiyle hedeflediğim şey, birbirine mesafeli ve kutupsallaştırılmış şeylerin oluşturabileceği bir dünyanın mümkün olmadığını tersine aktüel dünyanın, kendisini olumlayan ve birleşerek ya da ayrışarak ama organik bir ilişki içerisinde enerjilerini yeni bir yoğunluğa dönüştüren varlıklardan meydana geldiği göstermektir.¹² Tanrı

---

sonra önermenin aslında, dünyanın yaratıcı gelişimi içerisindeki bir deneyim potansiyeline işaret ettiğini gösterir. (Whitehead, 1979: 188).

¹¹Bir bakıma aktüel varlıkların birbirlerini deneyimleyerek nasıl bir dayanışma ağı kurdukları bu deneyim felsefesinin dayanışma kavramıyla bağlantısı açısından temel sorunu belirler. "Aktüel varlığın algılayabilir özellikte oluşu sorunu ortaya koyar: Her biri kendi formel varoluşu içindeki diğer aktüel varlıklar, söz konusu aktüel varlığın algılayabilir oluşuna nasıl katılırlar? Bu, evrenin dayanışması sorunudur." (Whitehead, 1979: 59)

¹²Whitehead, dayanışmanın her bir aktüel varlıkla ilişkili olarak düşünülmesini önerir. Dayanışma, aktüel varlıkları aşan ve onları yöneten bir ilke değildir. Kozmolojik dayanışma bir oyun olarak düşünülürse oyunun kuralları oyun oynanırken belirlenmektedir. Whitehead, sanki bize birbirinin içerisinde büyüyen, birlikte yaratıcı bir itki gösteren aktüel varlıkların oyununu betimlemektedir: "Evrenin aktüelliği, onun her aktüel varlıktaki dayanışmasının yalnızca bir türevidir." (Whitehead, 1979, s. 200).

ve dünya arasındaki ilişkinin kutupsallaştırılmış yapısının aksine Whitehead'in aşağıdaki sözleri bu ilişkiyi sürecin terimleriyle ve belki de kozmolojik bir dayanışma fikri içerisinde düşünmek için atılmış bir adım olarak okunabilir.

Tanrı'nın kalıcı ve Dünyanın akıcı olduğunu söylemek, Dünyanın kalıcı Tanrı'nın akıcı olduğunu söylemek kadar doğrudur. Tanrı'nın bir ve Dünyanın çok olduğunu söylemek, Dünyanın bir ve Tanrı'nın çok olduğunu söylemek kadar doğrudur. Dünyaya kıyasla Tanrı'nın tümüyle aktüel olduğunu söylemek, Tanrı'ya kıyasla dünyanın tümüyle aktüel olduğunu söylemek kadar doğrudur. Dünyanın Tanrı'ya içkin olduğunu söylemek, Tanrı'nın Dünyaya içkin olduğunu söylemek kadar doğrudur. Tanrı'nın Dünyaya aşkın olduğunu söylemek, Dünyanın Tanrı'ya aşkın olduğunu söylemek kadar doğrudur. Tanrı'nın Dünya'yı yarattığını söylemek, Dünya'nın Tanrı'yı yarattığını söylemek kadar doğrudur. (Whitehead, 1979, s. 348).

Final: “Yeni” Bir Deneyim Kavramına Doğru

Andante

Whitehead'in *Process and Reality*'de kullandığı ve çağdaş beden felsefeleri açısından da süreç metafiziği açısından da çok önemli gördüğüm bir kavram var: *Bedenin İleliği (Witness of the body)*. Bu kavram da Whitehead'in neolojizminin ürünü olarak karşımıza çıkar. Dünyayı algılayan öznenin, felsefe tarihi içerisinde çoğunlukla ilineksel bir düzeye itilen bedeniyle *birlikte* aktüelleştiğini gösteren bir kavram bu. Kartezyen gelenekte açıkça görülen şey bedensiz düşünebilen bir bilinç yapısıydı. Oysa Whitehead, bedenin töz-nitelik geriliminde maskelenen güçlerini gündeme taşırken onun algıyla, dünyanın algılanmasıyla *ile* ilişkisi içerisinde düşünülmesini önerir (Mesle, 2008, s. 26). “Gözlerim aracılığıyla (throughmyeyes) görüyorum” demekle “gözlerimle (withmyeyes) görüyorum” demek arasında uzlaştırılmaz ve silinemez bir ayrım olduğu görülebilir.

Örneğin, mevcut sandalyeyi görüyoruz ama onu gözlerimizle (withoureyes) görüyoruz ve mevcut sandalyeye dokunuyoruz ama ona ellerimizle (withourhands) dokunuyoruz. Bu nedenle, renkler öznenin

deneyimindeki ögeler olarak sandalyeyi bir türde gözleri ise başka bir türde somutlaştırıyor. (Whitehead, 1979, s. 62)

İşte tüm süreç felsefesinin yeni bir deneyim kavramı üretmek için oluşturduğu yoğunluk eşiği burada ürünlerinden birisini vermektedir. Deneyim, ne Kantçı anlamda koşulları *a priori* formlarla belirlenebilen ne de transendental öznenin yönelimselliğine indirgenebilen bir yolla kavranamaz. Transendental fenomenoloji beden *ile* şeklindeki ilişkisini görmezden gelerek, algıyı bilincin yönelimselliğine sıkıştırır. Whitehead transendental pozisyonların ürettiği düalist yapıdan kurtularak deneyim kavramına ilişkin bir başka problem alanı daha oluşturur: *Sembolik referans (symbolicreference)*. Whitehead'ın *sembolik referans* olarak adlandırdığı şey, deneyimdeki yorumlayıcı ögelerdir. Bu tartışma çizgisi içerisinde iki deneyim kipi belirlenir: *Sunumsal dolaysızlık (presentational immediacy)* ve *nedensel etki (causalefficacy)*. Whitehead bu iki kipi birbirinden incelikte ayırt eder ve Hume'un deneyime ilişkin varsayımına karşı koymak için bir başka eksen yaratmayı dener (Whitehead, 1979, s. 174). Problemin temel hedefi, empirist gelenekte ve birçok metafizikte algının sunumsal bir dolaysızlıkla başladığına ilişkin bir önyargıyı def etmeye ayrılmıştır. Organizma felsefesi açısından bu durum kabul edilemez; çünkü "elma kırmızıdır" dememin deneyimde içerilen bir başka varyantı olmalıdır ve bu durum elmayı gören gözün etkinliğini ve nedensel tesirini de göz önünde bulundurmalıdır. O halde görme deneyiminin kendisi, duyumun nesnesinin aktif bir şekilde göz üzerindeki etkisi ya da deneyimde zaten 'verili' oluşuyla açıklanamaz; çünkü bu durumda deneyim aktüel varlıklar arasındaki bir etkileşim düzleminin kırılmasıyla sonuçlanır. Göz, görme deneyime etkiler üreten bir neden, bir duyumsama açıklığı ve nedenler üreten bir etki olarak katılır. Sunumsal dolaysızlığı deneyimin temel referansı olarak gören algı teorilerinin yanılığısı, bu dolaysızlığı önceleyen duyumsama, hissetme kiplerini dışarıda bırakmalarındır. Oysa organizmalar etkin bir duyumsamayla, *nedensel etki* bağlarıyla mekânsal bir koordinat yaratırlar (Whitehead, 1979, s. 174). *Bedenin ileliğine* ilişkin Whitehead'in verdiği ilginç bir örnek:

Yolunu kaybeden bir gezgin 'Neredeyim?' diye sormayacaktır. Gerçekten bilmek isteyeceği şey diğer yerlerin nerede olduğudur. Kendi bedenine sahiptir ama onları yitirmiştir (Whitehead, s. 170).

Yolunu kaybetmek, çoğu zaman yolda olduğu söylenen filozof için ilginç bir deneyim olabilir. Felsefenin yolundan bir an bile olsa çıkmasına olanak tanıyacak bir düşünce, yerleşik deneyim yorumunu kırmak ve yeni bir deneyimi düşünebilmek için olanaklar yaratabilir. *Bedenin ileliği* yoluyla düşünür, kendisini, içerisinde kaotik olanın ve toplumsal olanın üretildiği bir deneyime bırakabilir. Artık söz konusu olan şey deneyimin *ile* ilişkisiyle gerçekleştiği aktüel dünyada, dayanışma tarzlarının organik ve inorganik çizgilerini, potansiyellerini araştırmak olacaktır.

REFERANSLAR

- Aslan, A. (2007) *Sokrates Öncesi Filozofların Doğa Anlayışında Dayanışma (Solidarity) Düşüncesi*, Kaygı Dergisi, sayı: 9, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, s. 119-131.
- Brun, J., (2003) *Stoa Felsefesi*, Çeviren: Medar Atıcı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Deleuze, G.(1992) *Nietzsche and Philosophy*, Translated by Hugh Tomlinson, London: Continuum.
- Deleuze, G.(1994) *Difference and Repetition*, Translated by Paul Patton, Continuum: London.
- Descartes, R. (2008) *Meditations on First Philosophy*, Translated by Michael Moriarty, New York: Oxford University Press.
- Fichte, J. G. (1889) *The Vocation of Man*, Translated by William Smith, London: Trubner.
- Gorner, P. (2002) *Heidegger's Phenomenology as Transcendental Philosophy*, International Journal of Philosophical Studies, 10:1, s. 17-33.
- Heidegger, M. (1988) *Basic Problems of Phenomenology*, Translated by Albert Hofstadter, Bloomington: Indiana University Press.
- Kant, I. (1965) *Critique of Pure Reason*, Translated by Norman Kemp Smith, New York: St Martin's Press.
- Leibniz (2011) *Monadoloji*, Çeviren: Atakan Altınörs, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Long, A. A. (1986) *Hellenistic Philosophy- Stoics, Epicureans, Sceptics*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Mesle, C. R. (2008) *Process-Relational Philosophy- An Introduction to Alfred North Whitehead*, West Conshohocken and Pennsylvania: Templeton Foundation Press.
- Rescher, N. (2000) *Process Philosophy*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Shaviro, S. *Deleuze's Encounter With Whitehead*, (<http://ftp.shaviro.com/Othertexts/DeleuzeWhitehead.pdf>.)
- Spinoza, B. (2006) *Etika*, Çeviren: Hilmi Ziya Ülken, Ankara: Dost Yayınları.

Stengers, I. (2009) *ThinkingwithWhiteheadandDeleuze*,
DeleuzeWhiteheadBergsonRhizomaticConnections içinde, EditedbyKeithRobinson,
Hampshire: PalgraveMacmillan, s. 28-45.

Whitehead, A. N. (1968) *Forms of Process, Modes of Thought* içinde, New York: FreePress.

Whitehead, A. N. (1979) *ProcessandReality*, Editedby David Ray Griffinand Donald W.
Sherburne, New York andLondon: TheFreePress, s. 86-104.